

Πολιτιστικό τοπίο και φύση, φορέας νέων δικτύων επίσκεψης στον Δήμο Σφακίων

Νίκος Σκουτέλης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πολυτεχνείου Κρήτης
Εργαστήριο «Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός – Ένταξη»

Βασίλης Βιτωράκης, τελειόφοιτος Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Π.Κ.
Αντώνης Καραμήτρου, τελειόφοιτος Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Π.Κ.

Κάρολος Ραάτ, τελειόφοιτος Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Π.Κ.

Περίληψη

Στην εργασία μας έχει γίνει προσπάθεια να εντοπιστούν οι ειδικοί χαρακτήρες και ποιότητες του χώρου στον ορεινό Δήμο των Σφακίων στην δυτική Κρήτη στην προοπτική της δυνατότητας σχεδιασμού εναλλακτικών πολιτιστικών – περιηγητικών διαδρομών. Ως κύρια υπόθεση εργασίας, η μελέτη στηρίχτηκε σε ζητήματα που αφορούν στην διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και των μνημείων της φύσης, ως μοχλούς βιώσιμης ανάπτυξης. Η μεθοδολογία μας περιφέρεται γύρω από συνειρμούς σχετικούς με το δίπολο της αισθητικής κατηγορίας του *Υψηλού* σε ό,τι αφορά στα φυσικά τοπία / μνημεία της φύσης και της αξίας της παλαιότητας, που αναδίδουν τα ιστορικά μνημεία, έργα του ανθρώπου. Τέτοια θεώρηση έρχεται να συμπληρώσει και να υποστηρίξει τις εκτιμήσεις που προκύπτουν από τα ποσοτικά μεγέθη, σχετικά με τον πληθυσμό και την απασχόληση στον πλέον δύσβατο και ορεινό δήμο της Κρήτης.

Μελετώνται η γεωμορφολογία και οι οικισμοί, οι οδοί πρόσβασης και οι θαλάσσιες οδοί, ως οι εκείνες οι σταθερές οι οποίες εις το διηνεκές επηρέασαν την εξέλιξη του χώρου. Με εργαλείο το τοπίο ως τρόπο πρόσληψης της φύσης και της ιστορίας από τον σύγχρονο άνθρωπο, είμαστε σε θέση να σχεδιάσουμε ένα δίκτυο κινήσεων και δράσεων που θα είναι ικανό από την μία να ικανοποιεί ζωτικές ψυχικές ανάγκες του επισκέπτη και από την άλλη να πείθει και να βρίσκει απήχηση στις προσδοκίες των ντόπιων σχετικά με την βιώσιμη ανάπτυξη.

Πέραν της υπερκορεσμένης διαδρομής μέσα από το φαράγγι της Σαμαριάς, ο σχεδιασμός εναλλακτικών δικτύων επισκεψιμότητας, αποδίδει πρωταγωνιστικό ρόλο σε δύο ομάδες φυσικών χώρων και ιστορικών κτηρίων. Τα οθωμανικά οχυρά του 19^{ου} αιώνα σε συνδυασμό με τις οδούς πρόσβασης – διείσδυσης στην ενδοχώρα από την μία και ο εγκαταλελειμμένος οικισμός Αράδενα με το ομώνυμο φαράγγι από την άλλη, δίδουν το έναυσμα για εναλλακτικές αειφόρες δραστηριότητες σε αυτή τη ιδιαίτερη ενότητα της Κρήτης.

Μέσα από τέτοιες πολιτιστικές – περιηγητικές διαδρομές, η συνέργεια των σχεδιαστών του χώρου, της διοίκησης και των επισκεπτών (άνθρωποι της πόλης) με τους ανθρώπους της υπαίθρου στην τοπική οικονομία, είναι δυνατόν να αποδίδει καρπό και να αυξάνει την δυνατότητα διαλόγου και προσαρμογής της δύσκαμπτης ως προς τις συνθήκες τοπικής κοινωνίας, με τις τρέχουσες συνθήκες επιβίωσης. Μια ακόμη λοιπόν δυνατότητα συναίνεσης και συγκατάβασης, ικανή όμως να συνδυάζει τα υλικά δεδομένα της ιστορίας του τόπου με την οικονομική δραστηριότητα, σε μια κοινωνία που έχει ανάγκη να επικαιροποιεί τον διάλογο και να αισθάνεται κύριος διαχειριστής δικών της επιλογών.

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες, σε μια εποχή που θέλει να χαρακτηρίζεται από ολιστική και ολοκληρωμένη σκέψη για τη βιώσιμη ανάπτυξη, η πολιτιστική κληρονομιά και ο τόπος φυσικού κάλλους συγκαταλέγονται στους μοχλούς βιώσιμης ανάπτυξης και ελκύουν την προσοχή των μελετητών και των φορέων που χαράζουν την οικονομική πολιτική ενός τόπου. Συμμετέχουμε συχνά πλέον στην συζήτηση σχετικά με την ένταξη όλο και περισσότερων μνημείων στον κατάλογο της Unesco. Η τυφλή πορεία προς την *ουνεκοποίηση* των μνημείων της φύσης και του πολιτισμού φοβόμαστε ότι προδίδει μιαν ανειλικρίνεια. Η αδημονία των συλλόγων και των αρχών για τέτοια ανάδειξη, δεν δηλώνει τίποτε άλλο, από την κεκαλυμμένη εκποίηση ενός ακόμη θησαυρού. Η οποιαδήποτε διαχείριση μπορεί να εμπεριέχει τον κίνδυνο εμπορευματοποίησης και υπερεκμετάλλευσης που οδηγεί σε φθορά ή και πλήρη καταστροφή των υλικών δεδομένων προς ενατένιση.

Ως προς την πολιτισμική – πνευματική της διάσταση, δύσκολα αποφεύγεται ένα είδος υπερκατανάλωσης των ιστορικών τεκμηρίων και διαστρέβλωσης της τοπικής ιστορίας, σε μονοδιάστατες θεωρήσεις, αν αυτό δεν συνάδει με μια στιβαρά δομημένη άποψη σχετικά με το ιστορικό γίνεσθαι και την πραγματική κάθε φορά αξία της δεδομένης προς προβολή πολιτιστικής κληρονομιάς. Ο όρος *ανάδειξη* που χρησιμοποιείται κατά κόρον από τους Έλληνες αρχαιολόγους και πολιτικούς, καταδεικνύει αυτόν ακριβώς τον κίνδυνο. Για τους μεν πρώτους, την πρόκριση του εκάστοτε μνημείου σε σχέση με τον περίγυρό του, ιστορικό ή πρόσφατο, ενδιαφέροντα ή αδιάφορο, για τους δε δεύτερους, την επιλογή για την πλέον εύπεπτη και συνάδουσα με το κοινό αίσθημα, μορφή του χτισμένου.

Παρά τις αντιδράσεις, η άποψη που κερδίζει συνεχώς έδαφος διεθνώς, είναι ότι η πολιτιστική κληρονομιά έχει οικονομική αξία και ότι η διαφύλαξη των υλικών δεδομένων στον χώρο είναι επιτυχής όταν τα στοιχεία που τον απαρτίζουν είναι ενταγμένα στην οικονομία και την κοινωνία, δημιουργώντας έτσι έσοδα για τη διατήρησή της και συμπληρωματικό εισόδημα για την διευκόλυνση της παραμονής του ντόπιου πληθυσμού στις μικρές πόλεις και στην ύπαιθρο. Υποστηρικτές μιας τέτοιας διαχείρισης δεν είναι μόνο οι οικονομικοί παράγοντες, οι πολεοδόμοι και οι χωροτάκτες, αλλά και κοινωνιολόγοι και άλλοι επιστήμονες που ήταν παραδοσιακά αντίθετοι, όπως αρχαιολόγοι, ανθρωπολόγοι και νομικοί. Όλο και περισσότερο συνειδητοποιείται και στερεώνεται η αργή μέχρι τώρα πορεία της λατρείας των μνημείων του παρελθόντος, επειδή αυτά αποτελούν φορείς στην απεικόνιση της χρονικής διάστασης. Στο κοινωνικό υποσυνείδητο συντάσσονται ως εργαλεία απεικόνισης μιας νέας θρησκείας στους ώριμους μοντέρνους καιρούς που διανύουμε.

Μεθοδολογία

Η κύρια υπόθεση εργασίας της μελέτης στηρίχτηκε σε ζητήματα που αφορούν στην διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και των μνημείων της φύσης, ως μοχλούς βιώσιμης ανάπτυξης. Η μεθοδολογία μας περιφέρεται γύρω από συνειρμούς των κατοίκων, των επισκεπτών και εν γένει του εκάστοτε χρήστη, σχετικούς με το δίπολο της αισθητικής κατηγορίας του *Υψηλού* σε ό,τι αφορά στα φυσικά τοπία / μνημεία της φύσης και της αξίας της παλαιότητας, που αναδίδουν τα ιστορικά μνημεία, έργα του ανθρώπου. Πρόκειται λοιπόν για δύο σημαντικούς άξονες που ορίζουν την συγκίνηση και συνδιαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο ο σύγχρονος άνθρωπος έρχεται σε επαφή με ζητήματα που ορίζουν την σχέση του με την φύση και την σχέση του με τα έργα των προηγούμενων γενιών, τέλος με τον χρόνο.

Ο Immanuel Kant, προαναγγέλλοντας τον Ρομαντισμό, δίνει αυτονομία και πρόκριση στο αισθητικό, σε σχέση με το ηθικό και το ορθολογικό στοιχείο. Σε αυτό το πλαίσιο, πέρα από την έννοια του *Ωραίου* για το αισθητικό, εισάγει την έννοια του *Υψηλού* (*Sublime*) ως του αισθήματος του Υπέρτατου, το οποίο χαρακτηρίζεται από απεραντοσύνη, μυστήριο, μεγαλοπρέπεια και έκσταση. Το αισθητικό επομένως στον Kant έχει τον ρόλο που παίζει της ιερότητας και η αισθητική σφαίρα στρέφεται και αναπαριστά την ίδια τη φύση. Η φύση, η

οποία είναι μη πεπερασμένη και απόλυτα μεγάλη, αποτελεί έκφραση του *Υψηλού* και δεν μπορεί να εξηγηθεί αποκλειστικά μέσω της Επιστήμης και του *Λόγου*. Έτσι, φύση και Θεός ταυτίζονται σε μια ολότητα, η εμπειρία της οποίας αποτελεί συναίρεση τρόμου και φώτισης.

Ως *Υψηλό* μπορεί λοιπόν να ορίζεται η αίσθηση σεβασμού και ιερότητας που μπορεί να προκαλέσει η θέαση μιας μεγαλειώδους γεωλογικής έξαρσης, ενός τυφώνα ή μιας κατολίσθησης και πρόκειται για αισθητική κατηγορία που είναι συνδεδεμένη με το κίνημα του ρομαντισμού τον 19^ο αιώνα. Το άτομο από αυτή την ενατένιση των μορφολογικών δεδομένων και των εκφράσεων της δύναμης της φύσης, όχι μόνο εμπνέεται, αλλά παίρνει και την απαραίτητη δύναμη για να διαμορφώσει καλύτερα τον δικό του τεχνικό πολιτισμό, την κουλτούρα του. Τέτοια δεδομένα τα μεταγράφει σε τέχνη, που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των νοητικών διεργασιών, εσώτερη ανάγκη του ανθρώπινου πυρήνα. Ειδικά μέσω της ζωγραφικής, της μουσικής και της αρχιτεκτονικής, ο άνθρωπος διερευνά και ευρίσκει τρόπους όχι μόνο για να αναπαραστήσει τέτοια δεδομένα και εξαιρετικές εκφάνσεις των φυσικών δυνάμεων, αλλά και να τα στεγάσει και, στο μέτρο του δυνατού, να τα προκαλέσει ως εσωτερική του νου αναπαράσταση.

Το *Υψηλό* είναι λοιπόν ο προθάλαμος της υπέρβασης των πραγμάτων και των αισθήσεων του απτού κόσμου μας. Οδηγούμαστε λοιπόν στην έννοια του *Υπερβατικού* που ορίζεται ως: «καθετί που υπερβαίνει τα όρια της εμπειρίας, είναι ανεξάρτητο από τη συνείδηση, απρόσιτο στη γνώση και γίνεται κατανοητό μόνο με τη νόηση», (Π. Κονδύλης, 1983, σελ. 406-407). Είναι μαζί μυστηριώδες γιατί έρχεται σε ρήξη με το ορθολογικό και τη γλώσσα και είναι τρομερό, λόγω του μεταφυσικού άγχους που προκαλεί και της αίσθησης της εκμηδένισης του εαυτού και της αδυναμίας του μπροστά στο Απόλυτο. Τέλος είναι γοητευτικό, γιατί επιφέρει τη σαγηνευτική αίσθηση της ένωσης με το Άπειρο και του ρίγους που συνεπάγεται αυτή, ως ολοκλήρωση της ανθρώπινης εμπειρίας. Η υπερβατική εμπειρία, επομένως, είναι αμφίσημη, διότι αποτελεί ένα δίπολο μεταφυσικού φόβου και διονυσιακής χαράς. Απωθεί και έλκει ταυτόχρονα, ταλαντεύεται ανάμεσα στο μηδέν και στο άπειρο, στην ανυπαρξία και την αιωνιότητα. (Φ. Τερζάκης, 1997, σελ. 40-45)

Στο ίδιο πλαίσιο, της προσωπικής δηλαδή εμπειρίας, πέραν των συλλογικών φορτίσεων σχετικά με την απήχηση των φυσικών μορφωμάτων και εμπειριών, κινείται ο Αυστριακός ιστορικός της τέχνης Alois Riegl (1857-1905), στο κείμενο «*Η σύγχρονη λατρεία των μνημείων: το περιεχόμενο και οι απαρχές της*». Στην αυγή των μοντέρνων καιρών επεξεργάζεται το θέμα της προστασίας της αρχιτεκτονικής και ιστορικής κληρονομιάς εισάγοντας μια νέα έννοια του μνημείου, η οποία συνδέεται ειδικά με την υπόσταση του χρόνου, της εξέλιξης, της ιστορικής μαρτυρίας, θέση η οποία μας οδηγεί στο μοντέρνο τρόπο θεώρησης του ιστορικού τεκμηρίου, αποδεσμευμένο από την εθνική ή όποια άλλη φόρτιση.

Ο Riegl μελετάει όλες τις πτυχές των αξιών που εμπεριέχονται στα μνημεία ως αξίες μνήμης και εντοπίζει την «αξία του παλαιού», η οποία συνδέεται με την αίσθηση της χρονικής διαδρομής επί των υλικών μαρτυριών παλαιότερων εποχών και στην άποψη της φυσικής κυκλικής κίνησης του γίνεσθαι. Ο Riegl στην έρευνά του γύρω από την προστασία των μνημείων οδηγείται στην απόδοση ενός θεμελιώδους νόμου της αισθητικής στη μοντέρνα εποχή : «από τα ανθρώπινα χέρια ζητάμε την παραγωγή ολοκληρωμένων έργων ως συμβόλων της αναγκαίας και ομαλής χρονικής διαδοχής, ενώ από τη φύση αντίθετα, η οποία δρα στο χρόνο, αναζητάμε τη φθορά εκείνου του ολοκληρωμένου χαρακτήρα, ως σύμβολο του άλλο τόσο αναγκαίου και ομαλού χρόνου, της μετάβασης». Από αυτό τον ορισμό αναδεικνύεται μια βασική ιδέα που διατρέχει όλο το έργο του, η ιδέα της προόδου.

Η νεωτερικότητα λοιπόν, εισάγει την αξία του παλαιού, αποδίδοντάς την με αυτό τον τρόπο σε οποιοδήποτε έργο του ανθρώπου, χωρίς να δίνει προσοχή στη σημασιολογική του φόρτιση ή στην λειτουργική του αξία, παρά μόνο σε ό,τι είναι σε θέση να αναδείξει πως το αντικείμενο υπήρξε πριν από τον παρόντα χρόνο. Κάθε τάξη μνημείων εμπεριέχεται στην επόμενη, και όλα μαζί τα ανθρώπινα έργα είναι μνημεία με αξία του παλαιού. Σε αυτή την

διαδρομή επέρχεται ένα είδος απελευθέρωσης της σκέψης από προκαθορισμένες αξίες, οπότε οδηγούμαστε στην χειραφέτηση της υποκειμενικής, ψυχικής εμπειρίας του ατόμου που προκύπτει από τη φυσική επαφή με το αντικείμενο της μελέτης του.

Η αξία του παλαιού (γερμανιστί *alter wert*) έγκειται στα σημάδια που ο χρόνος χάραξε επί της υλικής υπόστασης του έργου του ανθρώπου. Πρόκειται για την αποτύπωση του παρελθόντος χρόνου τον οποίο εντοπίζουμε μόνο μέσω των αποτελεσμάτων που αφήνει στο πέρασμά του. Μέσω αυτής της αξίας ο σημερινός άνθρωπος δεν ψάχνει για ακριβείς γνώσεις και μηνύματα, αλλά από μέσα από την προσωπική ανάγνωση του μνημείου αποτυπώνεται στη σκέψη ένα συγκεκριμένο συναίσθημα τελείως προσωπικό. Τα σημάδια του χρόνου, τα αποτυπώματα μιας άλλης ζωής που δεν υπάρχει πιά, αποκτούν χαρακτήρα σταθερότητας και παρηγοριάς για την ομαλότητα, τη συνέχεια που υπήρξε από τότε μέχρι σήμερα. Αυτή η αξία που παραμερίζει τη γνώση, γίνεται συναίσθημα που οδηγεί το άτομο σε άλλου είδους γνώση, γνώση εσώτερη, που προάγει μια ευαισθησία συνθετική για τα πράγματα και τα φαινόμενα του χτισμένου περιβάλλοντός του.

Η αντίθεση που προκύπτει εδώ μεταξύ αξίας του παλαιού και όλων των άλλων τοποθετήσεων και συνειρμών που συνήθως εναποθέτουμε στα ιστορικά κτίσματα, γίνεται εργαλείο χρήσιμο για την άσκηση του νου στην αντίληψη των πραγμάτων και σηματοδοτεί το χαρακτήρα του μοντέρνου, ως χώρου συνύπαρξης αντιθετικών απόψεων, ως χώρο της απώλειας. Απώλεια βεβαίως μιας αυτονόητης ολότητας που υπήρχε και διάθεση για την ανασυγκρότηση ενός νέου χώρου συνεκτικού, εντός του οποίου η μοντέρνα κουλτούρα προσπαθεί να συνδέει τα αποσπάσματα του «χαμένου της χρόνου».

Μνημεία της φύσης και μνημεία από χέρι ανθρώπου

Τα Λευκά όρη στην δυτική Κρήτη, καλύπτουν το ένα τρίτο περίπου της έκτασης του νομού Χανίων και χαρακτηρίζουν το προφίλ της περιφερειακής αυτής ενότητας, τόσο ως μακρινό προφίλ από το Κρητικό πέλαγος κοιτάζοντας από τις βόρειες ακτές προς το νότο, πολύ περισσότερο όμως ως ακτή στο Λιβυκό πέλαγος. Εδώ η απότομη βύθισή τους διαμορφώνει μεγαλειώδεις μορφές κατακρήμνισης βράχων, πυκνούς χρωματισμούς του μπλέ στη θάλασσα και ιδιόμορφα υδάτινα μετέωρα στην ατμόσφαιρα. Χαρακτηριστικό μιας τέτοιας πλοκής είναι τα φαράγγια με κατεύθυνση από βορρά προς νότο, δεκαέξι στον αριθμό στον Δήμο Σφακίων, ο οποίος έχει ως δυτικό όριο με τον Δήμο Σελίνου το φαράγγι της Τρυπητής και ακολουθούν σε σειρά δυτικά προς ανατολικά, άλλα δεκαπέντε φαράγγια με τα ονόματα : του Κλάδου, της Σαμαριάς ή *φάραγγας*, της Ελυγιάς, του Αγίου Ιωάννη, της Αράδαινας, του Ίλιγγα, Παπά-Λαγκός, το Σφακιανό, της Ίμπρου, Κατρέ Λαγκός, της Κάπνης, της Ασφένδου, το Καλλικρατικό, του Μανικά ή Σκαλωτιανό, το Αργουλιανό, στο ανατολικό όριο του δήμου, στην διαδρομή για το φαράγγι Κοτσιφού και το Κουρταλιώτικο στον Δήμο Λάμπης.

Αυτά τα φαράγγια, βαθιές χαρακιές στους ασβεστολιθικούς σχηματισμούς, έχουν συνήθως την αρχή τους ή άμεσα σχετίζονται με κάποιο οροπέδιο, όπως αυτά του Ασκούφου, του Ομαλού, της Ασφένδου, του Καλλικράτη, αλλά και μικρότερα όπως της Αράδενας, της Ανώπολης, της Ίμπρου, της Κράπης. Αποτελούν δρόμους του νερού κι έγιναν δρόμοι των ανθρώπων, στις μετακινήσεις τους από τα ορεινά στα χαμηλότερα μέρη των Σφακίων και διαμόρφωσαν τις συνθήκες για τις μόνιμες εγκαταστάσεις από την αρχαιότητα έως και σήμερα. Οι Σφακιανοί, κτηνοτρόφοι στην πλειονότητα, στην διάρκεια του καλοκαιριού διαμένουν στα ορεινά όπου μπορούν να τρέφονται τα κοπάδια, εδώ όπου η άνοιξη συνεχίζεται έως και τον Ιούλιο, ενώ τον χειμώνα κατεβαίνουν στις παραλιακές περιοχές, ώστε σε κλίμα ηπιότερο να ασχολούνται και σε άλλες δραστηριότητες ενώ τα βοσκοτόπια ανανεώνονται. Εγγύτερα στις ακτές βρίσκονται οι σημαντικότεροι οικισμοί, ως σταθερή βάση των οικογενειών, ενώ οι εγκαταστάσεις στα οροπέδια συνήθως έχουν λιγότερο σταθερό χαρακτήρα λόγω της ασυνέχειας στην κατοίκησή τους.

μορφή ψυχοθεραπείας για την επιβίωση σ' αυτή την αφόρητη πραγματικότητα» (Δ. Πατέλης, 1999, σελ. 99-123)

Στην σημερινή μας συγκυρία λοιπόν γινόμαστε πιστοί και μαζί ιερείς μιας θρησκείας με μυσταγωγίες προσωπικές, τελείως υποκειμενικές, σχετιζόμενες με την απεικόνιση του χρόνου ως μεγέθους του υπερβατικού. Σε αυτό το πλαίσιο η αξία της παλαιότητας που αποπνέουν οι ιστορικές κατασκευές αποτελεί σημαντικό εργαλείο αναπαράστασης του ζητούμενου, δηλαδή του χρόνου. Πρόκειται για αξία που είναι σε θέση να αναγνωρίσει ο καθένας, από τον ιστορικό ως τον ενημερωμένο επισκέπτη και τον απάιδευτο τουρίστα. Άρα είναι η πλέον δημοκρατική από τις αξίες που εντοπίζουμε στην ιστορική μας κληρονομιά και οδηγεί το κάθε ιστορικό μνημείο να λειτουργεί ως άμυνα στην τραυματική εμπειρία της ύπαρξης και ως μέσον ασφάλειας σιγουριάς σε ένα κόσμο εχθρικό, χωρίς κοινή πίστη, (Francoise Choay, 1992, σ.15)

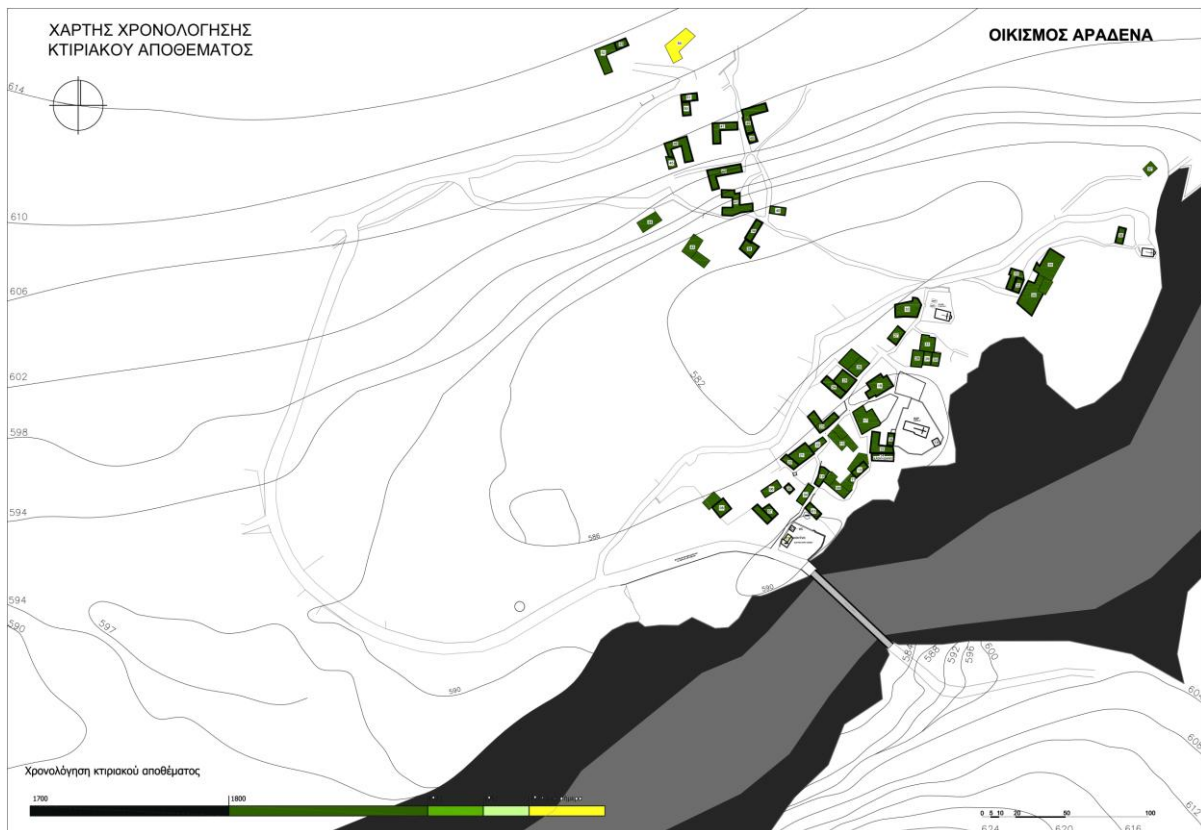
Η αξία της παλαιότητας έχει ολοκληρωτικά επιβληθεί ως υπέρτατη αξία και έχει μεταβληθεί σε λατρεία, επιβεβαιώνοντας τον προφητικό λόγο του Riegl. Πρόκειται για έκσταση που προέρχεται από την ακούσια αναδρομή στην χρονική διάρκεια ζωής ενός κτηρίου και που είναι ικανή να συναρμολογεί μια στατική εικόνα ταυτότητας που αναφέρεται στο σύνολο της ιστορικής κληρονομιάς, ως ο μόνος τρόπος να αναπαριστά εμάς τους ίδιους. Γίνεται μια σταθερά ασφάλεια σε έναν κόσμο που αδυνατεί να δαμάσει τις μεταβολές του (Francoise Choay, 1992, σ.181)

Με τον ίδιο τρόπο που οι πρόγονοι επισκέπτονταν αγίους τόπους και μονές, ή ελάμβαναν μέρος στο πανηγύρι του τοπικού Αγίου, η πολιτιστική μας κληρονομιά ως αλληγορία της παρουσίας μας στον κόσμο, κρύβει νοήματα διαφορετικά από εκείνα που φαίνεται ότι δηλώνει και ενώ οφείλει να παραμείνει ανεκτίμητη, επιστρέφει ως συνέργεια μιας άλλης πανηγύρεως, μιας πίστης σύγχρονης που καταναλώνει όπως οι παλιές. Τα διέξοδα που προσέφερε η θρησκεία στις παραδοσιακές κοινωνίες, τώρα αντικαθίστανται από τις συγκινήσεις μας στην επίσκεψη μιας ιστορικής πόλης ή στη θέαση ενός φαραγγιού. Η πολιτιστική κληρονομιά λοιπόν, εφόσον είναι κληρονομιά, έρχεται να παίξει ενεργό ρόλο στο παρόν, με αντίκτυπο και οικονομικό.

Την περίοδο της Κρητικής επανάστασης (1866-1869), οι Οθωμανοί κατακτητές αναγκάζονται να κατασκευάσουν οχυρά σε στρατηγικής σημασίας θέσεις όντας αδύνατη η καταστολή των επαναστατημένων Κρητών. Αποφασίζεται από τον Χουσεϊν Αυνή Πασά η οργάνωση και κατασκευή ενός δικτύου αποτελούμενου από διάσπαρτες, σε κομβικά σημεία, στρατιωτικές μονάδες-οχυρά με στόχο τον έλεγχο των μετακινήσεων των επαναστατών κυρίως στις ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές. Κατά τη διάρκεια της τριετούς επανάστασης, λίθινες κατασκευές, περίπου 150 σε αριθμό, χτίστηκαν σε όλο το νησί δίνοντας έμφαση στον έλεγχο στις εξόδους φαραγγιών, στους λιμένες, σε εποπτικά σημεία για τον έλεγχο της ενδοχώρας.

Ο ορεινός Δήμος Σφακίων αριθμεί αρκετούς κουλέδες, κληρονομιά εκείνων των χρόνων, λόγω της μεγάλης επαναστατικής δραστηριότητας που ανέπτυξαν οι ντόπιοι. Σε προσανατολισμό Δύσης-Ανατολής, ο Δήμος, αποτελεί την ενδιάμεση στάση της περιπατητικής διαδρομής E4 από Παλαιόχωρα έως και Πλακιά Ρεθύμνου και καθόλο το μήκος της διαδρομής αυτής, παράλληλα της Νότιας ακτογραμμής, εντοπίζονται οι κουλέδες της Σούγιας, της Τρυπητής, της Αγιάς Ρουμέλης, του Αγίου Ιωάννη, του Λουτρού, της Ανάπολης, το φρούριο στη χώρα Σφακίων, το Φραγκοκάστελλο, τέλος ο κουλές του Πλακιά. Μια διαδρομή η οποία πέραν του εντυπωσιακού τοπίου, τις πύλες των φαραγγιών που καταλήγουν στην καρδιά των Λευκών ορέων και τις οπτικές φυγές που προσφέρει στον ορίζοντα του Λιβυκού πελάγους, ταυτίζεται με τα θραύσματα μιας ιστορίας που οι ντόπιες συνειδήσεις διχασμένες ακόμη, άλλοτε προσπαθούν να ξεχάσουν, σήμερα όμως αντιλαμβάνονται ότι δεν πρέπει να εξαλείψουν, αλλά να τιμήσουν και να διασώσουν. Η

περιπατητή, ο οποίος αναζητάει να ζήσει στιγμές προσήλωσης στην θρησκεία του Χρόνου, ενώ οι ιστορικές δομές καλούνται να τον απελευθερώσουν εντός του δικού τους παρόντος.

Σχήμα 4. Οριζοντιογραφία του οικισμού Αράδενα και της γέφυρας, με κριτήριο την χρονολόγηση του οικιστικού αποθέματος, (Περιφέρεια Κρήτης, 2012-13).
Figure 4. Plan of the Aradena settlement and the iron bridge.

Ο παραδοσιακός οικισμός Αράδενα έχει χτιστεί επί του δυτικού ανώτερου τμήματος του πρανού στο ομώνυμο φαράγγι, σε μέσο υψόμετρο τα 520 μέτρα. Ο εγκαταλελειμμένος τα τελευταία εβδομήντα χρόνια οικισμός αποτελεί την τελευταία οικιστική συγκρότηση, συνέχεια της αρχαϊκής πόλης Αραδήν ή Ηραδήν, η οποία εκτεινόταν σε μεγαλύτερη ακτίνα της σημερινής εγκατάστασης, με δικό της νόμισμα και λιμάνι στην απόληξη του φαραγγιού, στη θέση Μάρμαρα, στον όρμο Φοίνικα. Η ακμή της παλιάς πόλης συνεχίζει στους χρόνους του Βυζαντίου, όπως το μαρτυρούν τα υπολείμματα μεγάλης βασιλικής και έως την έλευση των Βενετών, το 1213.

Η εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, ο *Αστράτηγος*, χτισμένη τον 14^ο αιώνα επί του μεσαιού κλίτους της πολύ μεγαλύτερης βυζαντινής βασιλικής του 5^{ου} αιώνα, δεσπόζει με τον χαρακτηριστικό όγκο και το λευκό της επίχρυσμα στο πέτρινο σύνολο του οικισμού. Άλλη ιστορική εκκλησία, αυτή του Αγίου Νικολάου, του 16^{ου} αιώνα, σε χαμηλότερη στάθμη εντός του οικισμού, έχει πλήρως αλλοιωθεί από πρόσφατες επεμβάσεις. Η νεώτερη εκκλησία του Αγίου Ελευθερίου δεσπόζει στην είσοδο από το φαράγγι, κοντά στο παλιό καφενείο.

Η ζωή στο χωριό ήταν πάντα αλληλένδετη με το φαράγγι, ως προς την ασφάλεια και δυνατότητα για άμυνα που προσφέρει η θέση αλλά και ως οδός σύνδεσης με την θάλασσα. Στην σύγχρονη εποχή, η κατασκευή της γέφυρας Βαρδινογιάννη, ενώ διαρρηγνύει αυτή την διπλή σχέση του οικισμού με τον τόπο, αποτελεί όχι μόνο το έναυσμα για την συνέχιση της κατοίκησης εδώ και στον επόμενο οικισμό του Αγίου Ιωάννη, αλλά και σημείο αναφοράς,

βάση και κλίμακα, για την βέλτιστη αναγνώριση του συνόλου ως συνδυασμό της δυναμικής του φυσικού υπόβαθρου με την ανθρώπινη δραστηριότητα διαχρονικά.

Για το εύρος της ανταπόκρισης και την σημασία του οικισμού της Αράδενας στη συγκρότηση ενός δικτύου οικονομικών ενδιαφερόντων, συνεπικουρούν:

1. Το επιβλητικό του τοπίου.
2. Ο εκτενής αρχαιολογικός χώρος της αρχαίας Αραδής.
3. Η ισορροπία στον συγκερασμό της ανθρώπινης δράσης με την πορεία της φύσης.
4. Η εξαιρετική παραδοσιακή τεχνογνωσία στη δομή των κτηρίων.
5. Η εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου και οι αγιογραφίες της.
6. Η εγγύτητα της θάλασσας και η εγγύτητα της κορυφής Πάχνης στα Λευκά όρη.
7. Η διακριτική σιδερογέφυρα, έναυσμα συνέχειας και προοπτικής του χτισμένου.

Τα παραπάνω συνδέονται με πολλαπλές υποκειμενικές εμπειρίες που αναγκαστικά συναισθάνεται ο κάθε επισκέπτης, με κυρίαρχο αίσθημα εκείνο του *Υψηλού* για το μεγαλείο της φύσης ώστε να προσεγγίζει το *Θείο*, του ιλίγγου στην θέαση των μετώπων του φαράγγιού, τέλος τις αξίες του παλαιού και της ιστορικότητας των κατασκευών. Αυτός ο συνδυασμός προσωπικών βιωμάτων σε ένα μικρό χώρο, συνδυαζόμενος με την αντικειμενική αξία της μνημειακότητας του συνόλου οδηγεί στην παραδοχή ότι η Αράδενα είναι τύπος μοναδικός.

Νέα δίκτυα για πολιτιστικές - περιηγητικές διαδρομές στον Δήμο Σφακίων

Στον Δήμο Σφακίων, το 86,7% της έκτασης είναι ορεινός, σύμφωνα με τα δεδομένα της Περιφέρειας Κρήτης όπου θέτει ως ορεινά τα τμήματα, εκείνα που βρίσκονται πάνω από 400μ. υψόμετρο. Παράλληλα, το ποσοστό της έκτασης του Δήμου, που ανήκει στο δίκτυο Natura 2000 φτάνει στο ποσοστό του 65,15%. Ο πληθυσμός των δύο χιλιάδων περίπου κατοίκων, ασχολείται κυρίως με την γεωργία, κτηνοτροφία, δασοκομία σε ποσοστό 64%, ενώ δεύτερος χώρος δραστηριότητας είναι τα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια, σε ποσοστό 12%. Και οι δύο αυτές δραστηριότητες βρίσκονται σε σταθερή αυξητική πορεία από τον δεκαετία του 1990.

Ο γνωστότερος χώρος και προορισμός στο νομό Χανίων μετά την παλιά πόλη, είναι το φαράγγι της Σαμαριάς. Με ανοδική πορεία σε αριθμό επισκεπτών, μεταξύ των ετών 1990-1994 έφτασε στους 397.000 επισκέπτες ανά έτος, για να κατασταλάξει τα τελευταία πέντε χρόνια στις 135.000 επισκεπτών περίπου. Η επισκεψιμότητα στο φαράγγι της Σαμαριάς αποδίδει καθαρά την εικόνα ότι ο Εθνικός Δρυμός έχει και σημαντική οικονομική αξία για τον Νομό Χανίων πέρα από την περιβαλλοντική. Σε ειδική έρευνα του Ινστιτούτου Υποτροπικών Φυτών και Ελιάς και του Πολυτεχνείου Κρήτης, αποδεικνύεται ότι σημαντικό ποσοστό των επισκεπτών της Σαμαριάς επιλέγει να μεταβεί στα Χανιά έναντι άλλων ανταγωνιστικών προορισμών, λόγω της ύπαρξης του δρυμού. Αυτό σημαίνει ότι ο Εθνικός Δρυμός Σαμαριάς δεν θα πρέπει να θεωρείται ως κάτι δεδομένο που απλά υπάρχει στον Νομό Χανίων, αλλά θα πρέπει να δίνεται η απαραίτητη σημασία τόσο από τις αρχές όσο και από την κοινωνία τόσο για την καλύτερη διατήρηση και προστασία του, όσο και για την καλύτερη ποιοτικά τουριστική αξιοποίησή του, προς όφελος της τοπικής οικονομίας. Σημαντική ενέργεια που θα συμβάλλει στην καλύτερη διαχείριση της Σαμαριάς είναι η πραγματοποίηση μελέτης φέρουσας ικανότητας του τοπίου. Επειδή ο Δρυμός αποτελεί ειδικά προστατευόμενη περιοχή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους πρέπει να αναγνωριστούν τα όρια των επισκεπτών που μπορεί να υποστηρίξει και να τεθούν εφόσον απαιτείται προκειμένου να αποφευχθεί η δυσανάλογα υψηλή καταπόνηση του τοπίου εξαιτίας τυχόν υπερβολικά υψηλής επισκεψιμότητας.

Εφόσον αναδεικνύεται αναγκαία η ανακούφιση του εθνικού δρυμού της Σαμαριάς, παράλληλα προκύπτει ως επακόλουθο ο σχεδιασμός και άλλων εναλλακτικών διαδρομών

επίσκεψης και διαμονής. Σήμερα τέτοιο ρόλο έχει το φαράγγι της Ίμπρου, όπου οι επισκέπτες ξεκινώντας από το χωριό Ίμπρος κατεβαίνουν το φαράγγι έως το παραθαλάσσιο χωριό Κομητάδες, σε δύο περίπου ώρες. Οι επισκέπτες γνωρίζουν για την δυνατότητα αυτής της πεζοπορίας χωρίς να υπάρχει καμία επίσημη μέριμνα σχετικά με την ασφάλεια και άλλες παράλληλες υπηρεσίες, που θα μπορούσαν να οργανώσουν καλύτερα το οικονομικό ενδιαφέρον και σχετικό όφελος γύρω από αυτό το μνημειακό απόθεμα.

Δυτικά της Χώρας Σφακίων, το φαράγγι της Αράδενας έχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που μπορεί να το αναδείξουν σε ισχυρό εναλλακτικό προορισμό εκείνου της Σαμαριάς, με το επιπλέον ποιοτικό χαρακτηριστικό, τον οικισμό και τις περιπατητικές διακλαδώσεις που προσφέρει, μαζί με την διαμονή. Ο εγκαταλελειμμένος οικισμός Αράδενα στο ομώνυμο φαράγγι, μπορεί να λειτουργήσει ως κέντρο ήπιας τουριστικής ανάπτυξης, με εργαλείο την ολοκληρωμένη μελέτη αποκατάστασης των δομών του και επανένταξης του ιστορικού οικισμού ως μνημείο συνέργειας των ιδιαιτεροτήτων του τόπου και του πολιτισμού.

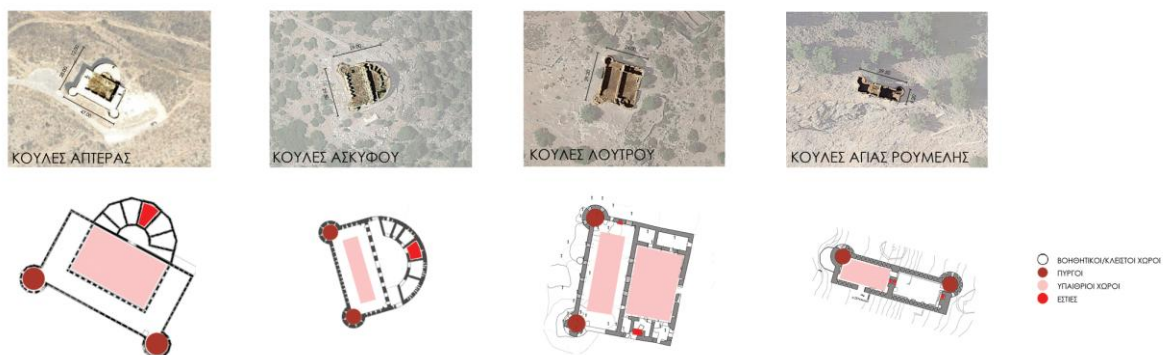
Ο σχεδιασμός ενός δικτύου δράσεων μιας νέας λειτουργικότητας, κινείται γύρω από την θεματική της επανάχρησης του εγκαταλελειμμένου οικισμού και της ενσωμάτωσης ήπιων κατασκευών για την κίνηση επισκεπτών εντός του ομώνυμου φαραγγιού. Το σύνολο των δράσεων που προτείνονται αφορούν από την μια την αναγέννηση του οικισμού, από την άλλη την υποστήριξη του περιπάτου ως την παραλία του Φοίνικα, εντός του φαραγγιού, ως εναλλακτική πορεία εκείνης στη Σαμαριά. Προτείνεται λοιπόν :

A. Μελέτη αναγέννησης του οικιστικού αποθέματος και αποκατάστασης του δικτύου δημόσιων χώρων (Αη-Αστράτηγος και περίβολος εκκλησίας, πλακόστρωτες οδοί, δημόσια ανοιχτή δεξαμενή, ράμπες κατάβασης στο φαράγγι)

B. Διαμόρφωση κέντρου ενημέρωσης – εστιατόριο – θέση θέασης στην αρχή της γέφυρας, στα νοτιοανατολικά.

Γ. Δομές βελτίωσης της προσβασιμότητας στο φαράγγι και ίδρυση ομάδας οδηγών βουνού, με έργο της την διαχείριση των επισκεπτών και την προστασία του φυσικού πλούτου.

Χωριό και φαράγγι θα μπορούν να λειτουργήσουν ως φορείς για την οικειοποίηση ενός παρελθόντος αθωότητας, στο πλαίσιο της οικονομικής ύφεσης σήμερα, μακριά από νοσταλγικές ενατενίσεις του παραδοσιακού. Τέτοιος προγραμματισμός ηχεί περισσότερο αναγκαίος όσο ποτέ για τους οικισμούς, στο πλαίσιο των σχεδιασμών της ανοιχτής πόλης, γενικότερα της κατοίκησης της υπαίθρου και της παραγωγής υπό νέους όρους.

Σχήμα 5. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του κουλέ, σε Απτέρα, Ασκύφου, Αγία Ρουμέλη και Λουτρό.

Figure 5. The architectural type of the ottoman fortresses in Aptéra, Askýfou, Aghia Roumeli and Loutró.

Στο σύνολο των μνημειακών κατασκευών και των μνημείων της φύσης, στην εδαφική περιφέρεια του Δήμου Σφακίων, το δίκτυο των οθωμανικών φρουριών, οι κουλέδες, μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο, υποστηρικτικό των πολιτιστικών και των ορειβατικών διαδρομών στο σύνολο του Νομού Χανίων. Τα κτήρια αυτά, όσα ήσαν σε επαφή με οικισμούς έχουν καταστραφεί κατά την διάρκεια της διακυβέρνησης επί Κρητικής Πολιτείας, όχι λόγω του μένους των ντόπιων εναντίων των Οθωμανών, αλλά λόγω της διάθεσης έτοιμου οικοδομικού υλικού από κτήρια που είχαν περιέλθει σε εγκατάλειψη. Οι κουλέδες που είχαν χτιστεί σε απομακρυσμένες κορυφές και σε φαράγγια παρέμειναν και είναι αυτοί που σήμερα ανακαινιζόμενοι, θα μπορούσαν να υποστηρίξουν την προτεινόμενη περιπατητική διαδρομή.

Σχεδιάζουμε ένα νέο διπλό δίκτυο κίνησης. Κατά μήκος της νότιας ακτής, με αρχή το λιμάνι της Παλαιοχώρας δυτικά, ή αντίθετα τον τουριστικό οικισμό Πλακιάς, ανατολικά στο Νομό Ρεθύμνου, περνώντας από τους κουλέδες Σούγιας, Τρυπητής, Αγίας Ρουμέλης, Λουτρού, Χώρας Σφακίων και το Φραγκοκάστελλο. Ένα δεύτερο δίκτυο θα αποτελεί την απόληξη μιας διαδρομής που έχει ως αφετηρία τη βόρεια ακτή, και τα φρούρια Ιντζεδίν και Απτέρας στην είσοδο του κόλπου της Σούδας. Διασχίζει την ενδοχώρα νοτιότερα, όπου συναντά τους Κουλέδες στο Νιό Χωριό, της Κάϊνας, του Βάμου, του Βαφέ, του Εμπρόσνερος, της Κράπης και καταλήγει στους σωζόμενους σε καλή κατάσταση κουλέδες του Ασκύφου, πρώτη στάση στα εδάφη των Σφακίων, είσοδος σε ένα τελείως διαφορετικό τοπίο σε σχέση με αυτό της πεδινής περιοχής του Αποκόρωνα. Από το οροπέδιο του Ασκύφου η διαδρομή μπορεί να προχωράει νοτιότερα ώστε να συμβαδίσει με εκείνες στην ακτή, προς Αγία Ρουμέλη ή προς τον Πλακιά.

Κάποια από αυτά τα οικοδομήματα εμπλέκονται άμεσα με τους κοντινούς οικισμούς και είναι σε θέση να αναπτύσσουν στενές σχέσεις υποστηρίζοντας τις οικονομικές δραστηριότητες των ντόπιων, ενώ και κάποια άλλα βρίσκονται σε απομακρυσμένες εξάρσεις του φυσικού ανάγλυφου και η νέα τους χρήση θα μπορούσε να είναι εκείνη του καταφυγίου, εξοπλισμένο με αναψυκτήριο.

Για τον σύγχρονο περιπατητή, η επικοινωνία με τια αξίες της υπαίθρου ως πεπερασμένος τρόπος ζωής και τις αξίες της φύσης ως αισθητική απόλαυση, εδώ θα μπορούν να ικανοποιούνται. Η δική μας θεώρηση σχετικά με την ζεύξη φύσης και ιστορίας στις ιδιαίτερες χωρικές ενότητες των Σφακίων, έρχεται να συμπληρώσει και να υποστηρίξει τις εκτιμήσεις που προκύπτουν από τα ποσοτικά μεγέθη, σχετικά με τον πληθυσμό και την απασχόληση, στον πλέον δύσβατο και ορεινό δήμο της Κρήτης. Η σκληρότητα του τοπίου που εκφράζεται μέσα από την αδρότητα των υλικών του και την απότομη εναλλαγή των καιρικών συνθηκών, η ερημιά αλλά και η ελάχιστη κατοίκησή του, η αυθεντικότητα των προϊόντων του και πάνω από όλα οι άνθρωποί του και οι ιδιομορφίες τους, αποτελούν το σταθερό ζητούμενο στον ποιοτικό τουρισμό. Σε αυτή την ποιοτική διαφορά τοποθετείται ο Δημήτρης Πικιώνης: "εις την μορφωτική αξίαν της περιηγήσεως, όταν σκοπός της είναι η θρησκευτική κοινωνία με την φύσιν, η γνησία γνωριμία με το βαθύτερο πνεύμα μιας χώρας και ενός λαού". Εδώ πρόκειται για το κείμενο της εισήγησης της "Αισθητικής Επιτροπής της Γενικής Γραμματείας Τουρισμού επί των αρχών επί των οποίων πρέπει να βασισθούν τα νομοθετικά μέτρα προασπίσεως της Αισθητικής της Χώρας εις τας Τουριστικές Ζώνας", της οποίας ο Πικιώνης υπήρξε μέλος. Στη συνέχεια, προκαλεί τους αρχιτέκτονες, "υπερνικώντας την εύκολον μίμησιν και την έξιν των συμβατικών λύσεων που επεκράτησαν μέχρι τούδε εις όλους τους τόπους, να συλλάβομεν εν πνευματικών και βαθύτατα ανθρώπινον περιεχόμενον του τουρισμού, αντάξιον του τόπου μας . . ." (Πικιώνης, 1985, σ.142). Η πνευματικότητα στην οποία παραπέμπει ο Πικιώνης θεωρούμε ότι έχει εκτενώς περιγραφεί παραπάνω και είναι ευχάριστη έκπληξη ότι αναδεικνύεται πολλές δεκαετίες μετά, ως κυρίαρχο ζητούμενο, στους δύσκολους καιρούς όπου οδηγεί ο καπιταλισμός και η αχαλίνωτη δήθεν πρόοδος.

Τέτοια προσέγγιση που από το μακρινό 1936 μέχρι σήμερα δεν υπολογίστηκε σοβαρά στον πυρήνα των σχεδιασμών του τουρισμού στην Ελλάδα, τώρα μπορεί να αποτελέσει τον βασικό τρόπο προσέγγισης στα νέα σχεδιαζόμενα δίκτυα επίσκεψης με περιβαλλοντικές διαστάσεις και παραμέτρους αειφορίας. Η φύση και οι οικισμοί στην Κρήτη και ειδικά στα Σφακιά, μπορούν ακόμη να ανταποκριθούν στην ανάγκη διατήρησης της δεδομένης φυσιογνωμίας του τόπου, όταν τα αρνητικά παραδείγματα στην βόρεια ακτή είναι τόσο δεδομένα.

Συμπεράσματα

Μέσα από τέτοιες πολιτιστικές – περιηγητικές διαδρομές, η συνέργεια των σχεδιαστών του χώρου, της διοίκησης και των επισκεπτών (άνθρωποι της πόλης) με τους ανθρώπους της υπαίθρου στην τοπική οικονομία, είναι δυνατόν να αποδίδει καρπό και να αυξάνει την δυνατότητα διαλόγου και προσαρμογής της δύσκαμπτης ως προς τις συνήθειες τοπικής κοινωνίας με τις τρέχουσες συνθήκες επιβίωσης. Μια ακόμη λοιπόν δυνατότητα συμβιβασμού και συγκατάβασης, ικανή όμως να συνδυάζει τα υλικά δεδομένα της ιστορίας του τόπου με την οικονομική δραστηριότητα, σε μια κοινωνία που έχει ανάγκη να επικαιροποιεί τον διάλογο και αισθάνεται κύριος διαχειριστής των δικών της επιλογών.

Στο επίπεδο της δυναμικής του Δήμου, συνολικά προς ένα είδος προοδευτικής οικονομικής ανασυγκρότησης των φυσικών πόρων, ως σύνολο υλικών και άυλων δεδομένων του χώρου, δημιουργείται αυτόματα η ιδέα της προβολής των περιπατητικών διαδρομών, ως αγαθού και προς απόλαυση στην σύγχρονη κοινωνία. Μέσα από τις διαδρομές, το δίκτυο των νέων συσχετισμών λειτουργεί ως εργαλείο εξοικείωσης και κατανόησης, μεταφέροντας σε γνώριμες κλίμακες και συνθήκες. Στόχος η κατανόηση της θέσης του ανθρώπου μέσα στην πλάση: του βοσκού, του επαναστάτη ή του Οθωμανού κατακτητή τότε, του φυσιολάτρη-επισκέπτη τώρα, περιδιαβαίνοντας το ίδιο μονοπάτι.

Βιβλιογραφία

- Basil Frank I.N.C., “Μελέτη Τουριστικής Αναπτύξεως Κρήτης”, Αθήνα, 1964.
Choay Fracoise, “L’allégorie du patrimoine”, Seuil, Paris, 1992.
Dalidakis, George, Trudgill, Peter, “Sfakia, A history of the region in its Cretan context”, Mystis editions, Herakleion, 2014.
Δαμιανάκος Στάθης, “Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση”, Εξάντας –ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002.
Ζαχαράκις Χρήστος, “Κρήτης νήσου θέσις”, Μικρός Ναυτίλος, Ηράκλειο 2005.
Ζενέτος (Τ.Χ) και Συνεργάται, “Πλακιάς. Ρυθμιστικόν Σχέδιον Τουριστικής Αναπτύξεως”, Υπουργείον Συντονισμού/Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Κρήτης, Αθήνα 1967, Περίληψις Ι.
Ζουγανέλης Σ. – Ζώτου Β. – Μαρκοζάνη Ε., “Δήμος Σφακίων”, Προπτυχιακή εργασία στο μάθημα της Χωροταξίας, Πολυτεχνείο Κρήτης, ακ.έτος 2014-15.
Κονδύλης, Παναγιώτης, “Η κριτική της Μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη”, Αθήνα, 1983.
Jollivet, Marcel, “La multifonctionnalité des activités agricoles, nouvel avatar du fait social total », Les cahiers de la multifonctionnalité, INRA-CEMEGREF-CIRAD, 7/2004, pp.17-40.
Lignola G.P. - Manfredi G., “A combination of NDT methods for the restoration of monumental façades: The case study of Monte di Pietà (Naples, Italy)”, Journal of Cultural Heritage 11. 2010, σ.360-364.

- Μ.Α.Ι.Χ.Τμήμα Οικονομίας και Διοίκησης - Πολυτεχνείου Κρήτης, “Αποτελέσματα / Αποτίμηση / Σχολιασμός έρευνας τουριστικού προφίλ αλλοδαπού επισκέπτη στη Δυτική Κρήτη”, Έρευνα, Δεκέμβριος 2015.
- Μπαμπινιώτης Γιώργος, λήμμα “υπερβατικό”, στο Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Β΄ έκδοση, Αθήνα, 2005.
- Parazoglou, Manos, “Crete, the euphoric island”, Athens, 2011.
- Πατέλης Δ. Δ., “Η θρησκεία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης”, Ουτοπία, Ν° 34, 1999.
- Περιφέρεια Κρήτης, Περιφερειακή Ενότητα Χανίων, Πρόγραμμα κοινωφελούς χαρακτήρα, “Καταγραφή και ανάδειξη της νεότερης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της περιφερειακής ενότητας Χανίων”, Οκτώβριος 2012- Φεβρουάριος 2013.
- Pieraccini M, Dei D, Betti M, Bartoli G, Tucci G, et al. “Dynamic identification of historic masonry towers through an expeditious and no-contact approach: Application to the “Torre del Mangia” in Siena (Italy)”, *Journal of Cultural Heritage* 15, 2014, σ.275-282.
- Πικιώνης, Δημήτρης, “Κείμενα”, Αθήνα, 1985.
- Rackham, Oliver – Moody, Jennifer, «Η δημιουργία του κρητικού τοπίου», Ηράκλειο, 2004.
- Riegl Alois, “Η μοντέρνα λατρεία των μνημείων. Ο χαρακτήρας και οι αρχές της”, Έννοιες της τέχνης τον 20ό αιώνα, επιμέλεια Παναγιώτη Πούλου, Αθήνα, 2006, σ.25-95.
- Silva L, Lea J. “Rural tourism and national identity building in contemporary Europe: Evidence from Portugal”. *Journal of Rural Studies* 38, 2015, σ.109-119.
- Σιώκος Γεώργιος, “Ανάπτυξη Προσχεδίου Δράσης για την Αειφόρο Ενέργεια για τον Δήμο Σφακίων”, Διπλωματική Εργασία Ε.Μ.Π, Αθήνα, 2011.
- Σκουτέλης, Νίκος, “ΚΡΗΤΗ”, στον τόμο “Νησιά του Αιγαίου. Αρχιτεκτονική”, επιμέλεια Δ.Φιλιππίδης, Αθήνα, 2003, σ.160-182.
- Σκουτέλης, Νίκος, “Στάδια αξιολόγησης των μνημείων στο έργο του Alois Riegl”, *Περιοδικό Αρχιτέκτονες ΣΑΔΑΣ – ΠΕΑ*, τεύχος 47, Αθήνα 2004.
- Skoutelis, Nikolaos, Noni Maravelaki, Maria Stavroulaki, “Planning of the cultural routes and proposals of static rehabilitation of rainwater cisterns in Municipality of Neapolis”, *Cultural Heritage – EACH Project2*, Istanbul 22-25 Νοεμβρίου 2011.
- Σκουτέλης, Νίκος, “Η γεωμορφολογία της Κρήτης στη συγκρότηση των παραδοσιακών οικισμών”, ΙΑ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, Οκτώβριος 2011.
- Skoutelis, Nikos, “Crete: rurality is never lost. Interchanges between urban and rural in Crete after the ‘50s”, in: *Alturrality, exploring representations and 'repeasantations'*, ARENA Architectural Research Network, Fribourg 2014, σ.160-169
- Τερζάκης Φώτης, “Μελέτες για το Ιερό”, *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα, 1997..
- Φυτρολάκης, Νίκος, “Η γεωλογική δομή της Κρήτης”, *Διατριβή επί Υψηγείας*, Αθήνα, 1980.
- Χαλκιαδάκη, Θεανώ – Φοίνιος Αντώνης, “Η Γεωλογικές Συνθήκες στην Ευρύτερη Περιοχή του Φραγκοκάστελου του Δήμου Σφακίων”, Πτυχιακή Εργασία Τ.Ε.Ι Κρήτης, Χανιά 2010.
- Χατζημιχάλης, Νίκος – Ματαλάς, Παναγιώτης, “Σφακιά – Σαμαριά. Ρυθμιστική Μελέτη Τουριστικής Αναπτύξεως”, Υπουργείον Συντονισμού, Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Κρήτης, Αθήνα, 1967.

Cultural landscape and nature, driving new visitors' networks in Sfakia Municipality

Nikos Skoutelis, Associate Professor, Technical University of Crete

Architectural Design & Integration Laboratory

Vassilis Vitorakis, undergraduate, School of Architecture, TUC

Antonis Karamitrou, undergraduate, School of Architecture, TUC

Karolos Raat, undergraduate, School of Architecture, TUC

Abstract

The main working hypothesis of this study is based on issues concerning the management of cultural heritage and natural monuments as drivers of sustainable development, taking as a study area the mountainous Municipality of Sfakia in West Crete. Our methodology revolves around associations connected to the dipole of the *High* aesthetic category regarding natural landscapes / natural monuments, and the value of antiquity given off by historical monuments, the works of man. This approach complements and supports the assessments provided by the quantitative population and employment data for the most inaccessible and mountainous municipality in Crete.

The geomorphology and the villages, the access roads and sea routes, are studied as the constants affecting the development of the area through the ages. Using the landscape as a means by which modern man may appreciate nature and history, we are in a position to design a network of movements and actions capable of meeting visitors' vital psychic needs on the one hand, and echoing locals' expectations regarding sustainable development on the other.

Beyond the oversaturated route through the Samaria Gorge, the design of alternative visitors' networks gives a starring role to two groups of natural spaces and historical buildings. The 19th-century Ottoman fortresses, combined with access routes to the interior on the one hand, and the abandoned village of Aradena and its gorge on the other, provide the starting-point for alternative sustainable activities in this exceptional corner of Crete.

Through such cultural excursion routes, the synergy between designers, administrators and visitors from the towns and the people of the countryside, within the local economy, can bear fruit and increase the possibility of dialogue and adaptation of local society, settled in its habits, to contemporary living conditions.